

քննադատներու կարծիքը, թէ Թորեբը այն խաղն ուղղակի ճննատանն էր բաժնէն, վասն զի Ռաշիդէ-էրդին († 1318) պարսիկ պատմագրին բաժնին նայելով՝ Զինգիդիսին որդի եւ յաջորդ Օղտաւայի (1227—41) թագաւորութեան ժամանակ արդէն ճննացի ստուերախաղ խաղաղորդներ (շխաղ) Մոն-զոյստան եկած էին. բայց տասի գրեթէ ամէն մաս ճննատան ընտանիք՝ ճնն տարուկ մը կ'ունենար, որով եւ կրնային այս արուեստն անսնցմէ սորվել:

Հնդկական իբր վերջաբան իւր Համառօտ, գեղեցիկ ուսումնասիրութեան, Արեւելագրացի մտաւորութեանը կը յանձնէ՝ որ օսմանն առաջադրանքը կրնային հետ զանց չառնեն նաեւ օրրոտօրէ զարգացող արդի ու ժողովրդական գրականութիւնն եւս մշակել:

Տ. Գ. ԳԱՐ.

ՈՉԳՈՅԻՆ ԹԵՐԹԵՐԷ ԻՍԼԱՄԻԿԱՆ

1. Դաւիթ եւ Մարիամ թագաւոր ամուր նայալագոյնը: — «Հայոցի նախնական ծանօթութիւնը հիւսիս-արեւելեան Ռուսաստանի հետ»: — 3. Բարեգործութիւնը: — 4. Դուկանան մրցանակաբաշխութիւն: — 5. Հարիւրամայ յորձան Ս. Լուս. ազգ. հիւանդանոցին քմուտնիւ: — 6. Օգնութեան մտնուկ կարօտեալ Հայ Ռուսոյ շաց Գ. Պոլոյ:

1. Դաւիթ եւ Մարիամ թագաւոր ամուր նայալագոյնը: — «Բիւզանդական թերթին» (Byzantinische Zeitschrift) երկուորեան պրակին մէջ (թ. 3. եւ 4. էջ 728) Ռուսոյգրական Բ. Սաշեղովսկի՝ հետաքրքրական քննադատութիւն մը գրած է Գ. Հլուսիբրգի մէջ յօդուածին մասին: Եօդուածն է՝ «Թագաւոր մը չարամեաց ժամանակն ընծայուած փղոսկրեայ բիւզանդական տուփ մը, Հռոմ մայր երեսերն (Kircher) թանգարանին մէջ». որ լոյս տեսած է ի Monuments et Mémoires p. p. l'Acad. des Inscr. et Belles lettres. VI 191—194, արեւագործեամբ: Քննադատականին մէջ Հայոցը համար շահեկան ու հետաքրքրական հետեւեալ տեղեկութիւնները կը կարգաւորէ: Այս բոլոր Հլուսիբրգի թ. կամ Ժ. դարուն փղոսկրեայ տուփն բարձրագոյն արարածքներն են. արձանագրութեանց մէջէն մին կը ներկայացնէ արքայական զփք մը, վերնագրութեամբ՝ Δαυιδ βασιλεως, եւ Μαρία βασιλισσα. «Դաւիթ Խորհուրդ» եւ «Մարիամ Բագուհ»: Ցաւ տարին աւելի տար զիսկ մտածեղծ ենք, կ'ըսէ, սա երազայարուցեան յանդիցայ — անուններէն դատելով — թէ այն թագաւորական զփքը Հայ կամ վրացի բնաշխ է: Այս պատճառաւ վերինացի Միխիթարեանց գիւմրի: 2. Եփովլոս Վ. Տարեան կամակար հետեւեալ տեղեկութիւնը տուաւ ինքին՝ «Բագաւորանեաց եւ Վասպուրականի Արծրունեաց ցեղերուն յայնչալ ճիւղերէն Դաւիթն անուանը բազմութիւն թագաւորներ կան: Այսպէս՝ Դաւիթ (Բագաւորանի) որդի Գուրգենայ կամ Դաւիթ ԱՅնօղին, Դաւիթ (Արծրունի) որդի Սենեքերիմ (որ Ժ.Վ. դարուն համայնքի կայսերաց իշխանութեան օրով՝ ի Սեբաստիա, իբր յաջորդ իւր Տօր, ամենէն աւելի

իրաւունք ունէր յոյն Աղբերաց մէջ βασιλεύς յորհրձելու), Դաւիթ որդի Աշոտայ, Դաւիթ որդի Գագալի Բագաւորանիք են: Վերջ եւս Դաւիթ անուն թագաւոր շատ ունին (տ. Բրոսէ՝ Histoire de la Géorgie II. եւ զյայտարար): Այս թագաւորաց ամուսիններուն անունները շատ քիչ անգամ կը յիշուին: Նոյնպէս թէ Հայք եւ թէ Վերջ Մարիամ անուանը թագաւորներն են իշխանութեան: Բազմութիւն մ'ունին, որոնց ամուսիններուն անունները շատ յաճախ չեն յիշուել: Ամենէն նշանաւորն է Մարիամ թագաւորին՝ Բագաւոր Գ. Թագաւորին մայրը, վերոյիշեալ Սենեքերիմ (Արծրունի) թագաւորին դուստրը, որ համբաւեալ Մարմաշէն վանքին արձանագրութեան մէջ (տ. Ալեքան՝ «Հերակ», 149) ինք զինքը կ'անուանէ: «Ես Մարիամ Աւագաց եւ Հայոց թագուհի, դուստր մեծին Սենեքերիմ եւ Թոռն Գագալ (Ա.) Հայոց արքայի» են: Միանգամայն Գ. պոլիս ճառ բորգել փորձեց (տ. Բրոսէ՝ Ա. 313—9, 329): Բրեմն այս թագուհին ամենէն աւելի իրաւունք ունէր՝ Բիւզ. արքերաց, մէջ βασιλισσα կոչուելու, բայց իւր ամուսինը Դաւիթ չէր կոչուեր, այլ Գուրգեն կամ Գորգի Վ:

Դաւիթ եւ Մարիամ անուամբ ամուսինը Բագաւորանեաց տոհմին երկրորդ գծին մէջ՝ որ Տաւրոնի վրայ կ'իջնէր, օրը կը յիշուին, որոնց ճիւղադուրծներն հետեւեալն է (տ. Ալեքան՝ «Հերակ», 96, տահմայց ծառ ազգատոհմին Բագաւորանեայ): Միմասայ Բիւրառեան (Բագաւորանի) երկու որդիներն իրենի ծերգործութիւն մը հիմնեցան, եւ զիստեւ Երեւոյ Վասակ որդիէն, որմէ սերեցան Անու թագաւորները, Երկրորդ՝ Բագաւորայ (Ա.) որդիէն, որ Տաւրոնի իշխան էր: Այս թագաւորն կը սերբ Մահակ իշխանագոյն (750. † 780), Սահակէն՝ Աշոտ իշխանագոյն († 819), եւ այս Աշոտ իշխանագոյնն ալ (Միմաս, Դաւիթ Ա.) Բագաւորան (Բ.): Այս Բագաւորաց բազմութիւն մ'որդեաց (Աշոտ, Գուրգեն, Դաւիթ Ա.) ունենալով՝ բունը շատ ճիւղաւորեցաւ, սակայն զիստեւ Գորգիներն աւելի ձեաց: Այս Դաւիթն կրնէր Մարիամ, Արծրունեաց թագաւորին քոյրը, ստոյի եւ Վասպուրականի իշխանութեան (855—914 կառավարող Աշոտայ Ա. երկրորդ դուստրը՝ Սփիւ, Դերեմիկ Արծրունեայի ամուսինն էր [Սփիւ † 889]): Այս Դաւիթն մեռաւ յամի 894, որ Դաւիթն Արտաշէն՝ βασιλεὺς կը կոչուեր, այս պատճառաւ ամենայն իրաւամբ կրնար ինքը βασιλεύς՝ եւ իւր Մարիամ կրնէր ալ βασιλισσα յորհրձուի: Միմաս թագաւորութիւնը ասոնց վրայ առ այժմ չկրցայ գտնուիլ:

Ամենէն վերին իշխատակեալ ըստից անձանց կենաց ժամանակին հետ աղբոս ունեցող տակն արձանագրութեան մէջ տեղը կարծել կ'ըլլայ անկոչել, զոր ոչ Հլուսիբրգէր, ոչ իւր խորհրդակիցը Թ. Ռայնարն եւ ոչ ալ Գրեկէն (Graeven) բանով մը կրցած են մեկնել: Այսինքն թէ արձանագրութեան վերին երեք տառ կայ ΑΤΩ. Ասի թուական չէ՝ կրնար բնաշխ: Տարաբայ զիսկ թէ մեր բորգ տեղն անպատշաճ է, բայց թեթէ մի տեղ Օ գնէնք, 6370 կ'ըլլայ, որ կ'ըլլէ՝ 8611/2 յետ Գ.

Անհատաբար է թէ թուանշանները տեղափոխուած ինն մը կրած ըլլան, Ան ալ 6000ի տեղ շատ վերջերք գործածուած էր գանուրի (Գուցէ թէ հոս առելէ Ա+Ձի վրայ է խնդիրը, որուն մտադիր կ'ընէ զեռ Բրունոյ կայլւ. —) Ես բիւզ. յիշատակարաններու առաջին հատորին մէջ Հայ եւ վրացի պետութեանց բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ ունեցած աղբրին վրայ ընդարձակադպեան խօսած եմ, ուստի անկարելի չէ, որ հարսանեաց տալի մը կամ անոր նման բաներ՝ յունական արուեստանոցներու ապագայում ըլլային։ Բայց այս ամենայն խախտաւ հիման վրայ յեցեալ երթագրութիւնները մը, Գուցէ թէ (ասոր վրայ) աւելի պայծառ դադարաբար մը կարենանք կազմել՝ եթէ տփին խփին վրայ քրիստոսի քով ներկայացուած յմակցաց տարաբնի միտ գնենք, եթէ ուրիշ յիշատակարաններու մէկ խմբին մէջ դասել ուզենք՝ այն ստեղծեալն արուեստին, եւ այլ մանրամասնութիւններէն դատարով՝ պէտք ենք զայն ատոցազարդ ու հին կամ ստեղծարարութեան գէպքերը յիշեցնող փղոսկրեայ տփերուն կարգը գնել։ Այս տուփը յարաբերութիւն կրնայ ունենալ — Բերկի-Քառասուն վկայից եւ քրիստոսի յերդուաղէմ՝ Գալատեան փղոսկրեայ տախտակին հետ, դարձեալ քրիստոսի ծննդեան պատկերի մը՝ ի վատիկան։ Արձանագրութիւններին սմբող իրենց յորինուածութեամբը՝ կայսեր մը Մարտինոս հետ պատկուիրը ցուցնող հաղուագիտա փղոսկրեայ կտոր մը կը յիշեցնեն ի Բերկին (հրոր. Ըլուսմերգէրէն), սակայն այս երկուքին մէջ եղած նմանութիւնները պատուհասական են։

2. «Հայերէ Խաչնախն Զմութեան» թիւնը նշանաբաններէն Ռուսաստանի նշանաբանները կը կրէ Պր. Ա. Երեցեանի մէկ նոր աշխատասիրութիւնը, որ — ինչպէս «Մշակ» (Թ. 241) կը լսենք — Մակարայի կայսերական հնագիտական ինկերութեան կովկասի ծիւղին երկրորդ նստին մէջ կարգուցուեալ է։ Երբեքին հնագիտան իւր այս աշխատասիրութեամբը՝ շահեկան տեղեկութիւններ տուեր է՝ Հայոց ԺԳ. ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերուն մէջ Ռուսաց հետ հաստատած առեւտրական յարաբերութեանց վրայ, Հայք Ռուսական կ'երթան եղբւրստ Պր. Երեցեանի — Ալոգա գետին փայտով վաղնջուց ծանօթ էր՝ ըսել է հմուտ հնագէտը, այն ծամբան, ուսկից յետոյ Անդրկասպի Ռախանգի ծամբի վրայով մտնուած մասին, Հայերն ուր միայն առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատել էին Ռուսաց հետ, այլ՝ ինչպէս գտնուած արձանաբարութիւնները կը վկայեն՝ քանի որ տեղ եկեղեցիք եւ մատուռ ալ կառուցեր են։ Արեւանդեակի առեւտրական ծամբան նոյն իսկ Արեւիշի անուամբ նշանին էր։ Մինչեւ այս օրս հիւսիս-արեւելեան յաւանգներուն մէջ գոյութիւն ունեցող քանի մը ուռւ եկեղեցիներու ճարտարապետական ձեւը՝ նոյնիսկ նոյն նոյն ինքնուրու հնագէտներէն կան Ռուսաստանի մէջ յայտնի էր նոյն իսկ Վալդիմիր յառաջ, եւ թերեւս կովկասի գաղթականներէն մտցուած։ Իրրեւ յուսարանութիւն Երեցեանի գէկազման՝ անգամներէն մին աւելցուցեր է,

թէ հիւսիսային նահանգներուն քանի մը գիւղերուն մէջ արեւելեան տիպ ունեցող մարդիկ կան, որոնց հայ կամ վրացի ծագում ունենալն անորոշապէս աշխարհի կը զարնէ։ Այս նկարագրեամբ զրաւորդ գիւղացիները՝ թէեւ իրենց ծագման մասին բան մը չեն գիտեր, սակայն ինչ ինչ նկարներ առիթ կու տան ենթադրելու, որ անոնք կովկասեկներ են։ — Մինչդեռ նստին պիտի կարգացուի եղբւր Պր. Ա. Փայրնթարի զեկուցումը՝ «Զաւարիա Ագուսեցու ժամանակագրութիւնը», բայց ժամանակի սղութեան պատճառաւ յետաձգուերէն։ Ընկերութեան անդամ ընտրուած են ծանօթ գրագետներ՝ Հ. Առաքելեան եւ Գ. Անցեցեան, են։ — Մեր անկեղծ շնորհաւորութիւնները Հնագիտական ընկերութեան նոր անդամներուն։

3. Բարեբերութիւն։ — «Հայկական բանաստեղծութիւնը» անդգիւրներն վերանորոգ ծանօթ հայերենագէտ Միսա Էլիս Ստեփանիւնիւն՝ «Կուշնակ» շարքածութիւնին 46. Թուովն «արտադրում» միջադէպ, մը կը պատմէ՝ «Հնդիկ աշխիւները կ'օգտենեն հայ արբերուն, խորագրին տակ, Բանարթիա դաստիարակութեան հնդիկ պարի մը, որ Վմերիկա դաստիարակութեան եւ քրիստոնեայութեան ընդունած է՝ դառնալով իր հայերենից (Հնդկաստան) որբ աղջկան եւ պարկերու ընդարձակ ընտանեկան պարզ մը կը հիմնէ բարեկամներու ձեռնառնութեամբ, որ կը հօգույ ու կը խնամէ սովէն որբացած եւ պարկերեալ խեղճներ։ Ասիկ ութ տարի յառաջ խորագրի հայ աղջկանց մեծ զահողութիւններով Հնդկաստանի սովեկներուն օգնութեան փութարնուն փոխարէն արգելք, այժմ վերոյիշեալ Հնդիկ պարին «տառաւոր» Գուշնակ, նուրբ մը զեկեր է հայ որբերուն։ Այս դրամին մեծ մասը՝ հէք հնդիկ պարկերուն եւ որբերուն տունդի ծախքերուն ինսպորտութենէն դոյապէս է, որոնք սակն կիրակէ իրենց ցորեկան ճաշը զանց աւած են, որպէս զի իրենցմէ աւելի զեկեալ հայ որբուկներուն — որոնց մեծ «սիրահաղութիւն» կը յայտնեն եղբւր — օգնել կարենան։ Իրաւամբ այս նուրբին փոխութեան քով կ'աղօտանան շատ մը հարուստներու նպատակները։ — Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցին («Էքսթրուս» 363) իր հաշուով գերեզմանատան եկեղեցային կից՝ ծերերու համար շքեղ պատկարան մը կառուցեր է։

4. Դաւանան Բոյանու-Բոյանու-Բոյանու։ — Դարձեալ Ռուսաստանի են, որ իրենց վրայ ներքոնէր հիւսել կու տան եւ գովութեանց պատկերներ բուրելի՝ իրենց գլխուն շուրջը։ «Լուսմայ» (1901), Գիրք Բ. էջ 479) շնորհաւորողով հայ գրագէտները՝ գրականութեան գիւրդութիւն ընծայող նոր նպատակ էր համար, կը ծանոթանէ հասարակականութեան, թէ Գ. Աւետիս Ղուկասեան, որ իւր գանացան բարեգործութիւններովն ծանօթ է, եւ իւր ծաղիւղ կառուցեր է ի Տփղիս, «Եկեղեցական-պատմական թանգարանի համար ի շինութիւն», գրաւոր յայտնել էր ազգիս մէջ. կամ թուղիկոնի հաստատեալ մի միայուն վարչութիւն թանգարանի համար, որուն պիտի յանձնէ կառուիլ՝ քանի որ բարեկապատ ու կարեւոր կարգադրութիւններ։ «Այդ կարգադրութիւններէի մէկն

էլ այն է, կ'ըսէ Պր. Ղուկասեան իւր պատշաճական յայտարարութեան մէջ. «որ կտակին մէջ նշանակել եմ որսն հաւոր տառքը, իբրեւ անձեան միակէս, որի տակաւին իւրաքանչիւր տարի պիտի յատկացուի հայերէն լատինի երկուսն էլ»։ Բայց ցանկալով իմ կառուցած թանգարանի բացումը նշանաւորել որ եւ է արժանաւիշապակէ գործով, եւ որոշելի կտակէս այդ կէտի կատարումը սկսել նոյն իսկ այսօրմէնից եւ տարեց տարի 500 աւուրի ներկայացնելով վարչութեան այդ նպատակով, Վեցեմ Պր. Ղուկասեանն, որ իւր գրուածները գործնականով՝ ձաքայլ կը հորդէ այլով՝ կենդանութեան ժամանակն իսկ վայելելու կտակին յառաջ բերած արդեանց ու բարեութիւնը։

5. Հարգաւորայ յօդուէրն Ս. Լուսն. ոգի. հեռագրութիւնը Զօրեմէնի. — Հերու յորեւաններու տարի էր։ Տեղի ունեցան երկդարեանն ալ, հարիւրամեակն՝ քսանութիւնդամանն ալ։ Զօրեմէնի՝ դարաւոր զոյրութիւն ունեցող, Ալէքիս Դան հարիւրամեայ յորեւանին հանդէսն ալ պիտի կատարուէր, սակայն քիչ մը շատ դանդաղ շարժեցան կ'երեւայ Զօրեմէնիցը, որով ժամանակին չհասան թէեւ քիչ մ'անագան՝ բայց պիտի կատարուէ յորեւանին հանդէսը՝ Մարտ 30ին, մասնակցութեամբ հայ եւ օտար մամուլի ներկայացուցիչներու եւ նմանօրինակ հաստատութեանց վարիչ մարմիններու։ Այս պատճառաւ Զօրեմէնի այս մարդաբանական հիմնարկութեան արդի հոգաբարձութիւնը՝ յանձնաժողով մը կազմել է հիւանդանոցին հարկաբանակը՝ համազգային՝ հանդիսով մը տօնելու համար, վասն զի հիւանդանոցին մէջ միայն տառապեալ ազգայինը չէն, որ պատասխարուած են, այլ օտարազգիք եւ պալկիտեք եւս։ Հոգաբարձութեան անդակակիցներէն մին՝ Կ. Նուասարգեան, հրապարակել է համառոտ տեղեկագիր մը՝ շուրջը ներքին մէջ անոր կրած փոփոխութիւններն եւ աստիճանական զարգացումը։ Տեղեկագիրը պատրաստող Պարոնէն իրեն աղբիւր կամ առաջնորդ ունեցել է միայն ազգային առաջնորդարանի գիւհանատան մէջ պահուած քանի մը հաստիկոտար պետական պատշաճագրք, մէկ երկու հին հայուեւումարներ, ականատես կամ ականալուր ծերունիներու վկայութիւնը եւ վերջապէս լրագրութիւնը, մանաւանդ 79ի նորագոյններէն վերջը։ Բարեխիղաղան հաստատութեանս վրայ գրուած է ցան աստ անդ, նաեւ թերթին մէջ ալ, բայց աւելի բնագրական, ամփոփ ու կատարելագործ է մեր Մեծ. Հայրերէն մին՝ Ա. Ալեքսիս Դանիւր-Գորնիին՝ մէջ պատկերազարդ, արձանագրութիւններով եւ յիշատակարաններով եւս։ Եւս։ Զօրեմէնի Ալէքիս Դան հարիւրամեայ տեղեկագիրն հետ խմբագրութիւնն բնդունեցաւ յայտարարութիւն մըն ալ, որուն մէջ կը բացատրուի ու կը շնորհակալ հարիւր-

ամեայ յորեւանին նպատակը։ Այն գլխաւոր կէտը, զոր ամեն բարեխիղաճ ու ճշմարիտ Հայու ուշադրութեան կը յանձնենք. «Սա է թէ Իվրիք, հաղորդակցութեանը բերմամբ, վերջին տարիներու մէջ մասնաւոր՝ բնակութեան երկրորդ կենդանի մը եղած է, ազգատիրի պանդուխտ Հայերու համար, որոնք անդգագուններ քաղաքը կը գիմեն Նարուտի միջոցներ ծախելու նպատակով, եւ որոնցմէ շատերը խնկրու եւ նիւղեմու ախտաբոլը միջոցառման մէջ տկարացան»։ Հիւանդանոցը կը փոխադրուի ընդէն հ. դարման գտնելու համար՝ Գիւրգին եւ Երեւակայիլ թէ պայտի անխուսափելի հարկի մ'առնել որքան որ տագնապի Հիւանդանոցի արդէն իսկ անձուկ պէտքէն, եւ թէ ոչ աստիճան կը գծաւարանայ այն՝ խորմատօրէն կատարելու իր վրայ գրուած պատրաստութիւնը։ Հետեւաբար պատրաստութեանս թեան ընդարձակ բաժին մը կը ծախանայ ցնոյի եւ հեռաբանակ ամեն ազգայնոց վրայ՝ Երեւանին օդը գեղեցիկ առիթով եւս նիւթապէս ստատար կանգնիլ այդ հաստատութեան՝ անվիճար եւ անխախտ պահելու համար անոր հանրօգուտ եւ պատուաբեր զոյրութիւնը, Երեւանի հանդէսին վերջը նուիրատուաց անունները պիտի հրատարակուին։

6. Օգնութեան օգնող ինքնուրու Հայ Ռուսաց Կ. Պրոնի. — Մեր առջին ունեցել Հաստատութեանս կանոնադրերը, որուն վրայ ժամանակին տեղական մամուլը գրեց արդէն դէմ ու թեր, Ուստի հարկ չկայ հոս խօսիլ կանոնագրին ծանօթ պարունակութեան վրայ — Մենք ուրախ ենք, որ վերջապէս լաւ թէ գէշ, կարօտ Ուսուցչաց օգնութեան նպատակ պիտի տրուի. իսկ ուսանող, գերասան եւ գրագէտ գործիչներուն վրայ հաղել կը խորհուի...

Որպէս զի «Օգնութեան սնտուկը» ինքնուրու Ուսուցչաց նպատակ լծաք՝ պէտք է որ գործադրուին 300 անուայ կանոնները, որուն վրայ հասոյթի տակեան լաւ աղբիւրներովն եւ բարեբար անձանց նուիրատուութեամբն՝ «Օգնութեան սնտուկը շուտով ձեռք պիտի կարկաղէ կարօտ ուսուցչաց։ Ի. Պրոնիքանն ի՞նչ 100 ոսկի նուիրատուութիւնը ծանօթ է. բացի այս գումարէն՝ կը յաւելու. «Ծաղիկն Թ. 189, յանձնաժողովը մինչեւ այսօր կրցել է գումարներ 1500 դր։ Կը լսենք նաեւ թէ հիմա սկսեք են փոխան ծաղիկփունջի» նուիրատուութիւն մ'ընել սէ թէ ազգ. Հիւանդանոցին, այլ Օգնութեան սնտուկին։ Բայց այս կ'ըլլայ՝ Առնուլ հասց քաղցեցեց եւ արկանել — ուսուցչաց, ...» ԿՆՏԻԿ

1 Գործիչներ եւ նուիրատուութիւնը յղել՝

Mr. Nichean H. Harentz

Hôpital Arménien
SMYRNE (Turquie d'Asie).

